

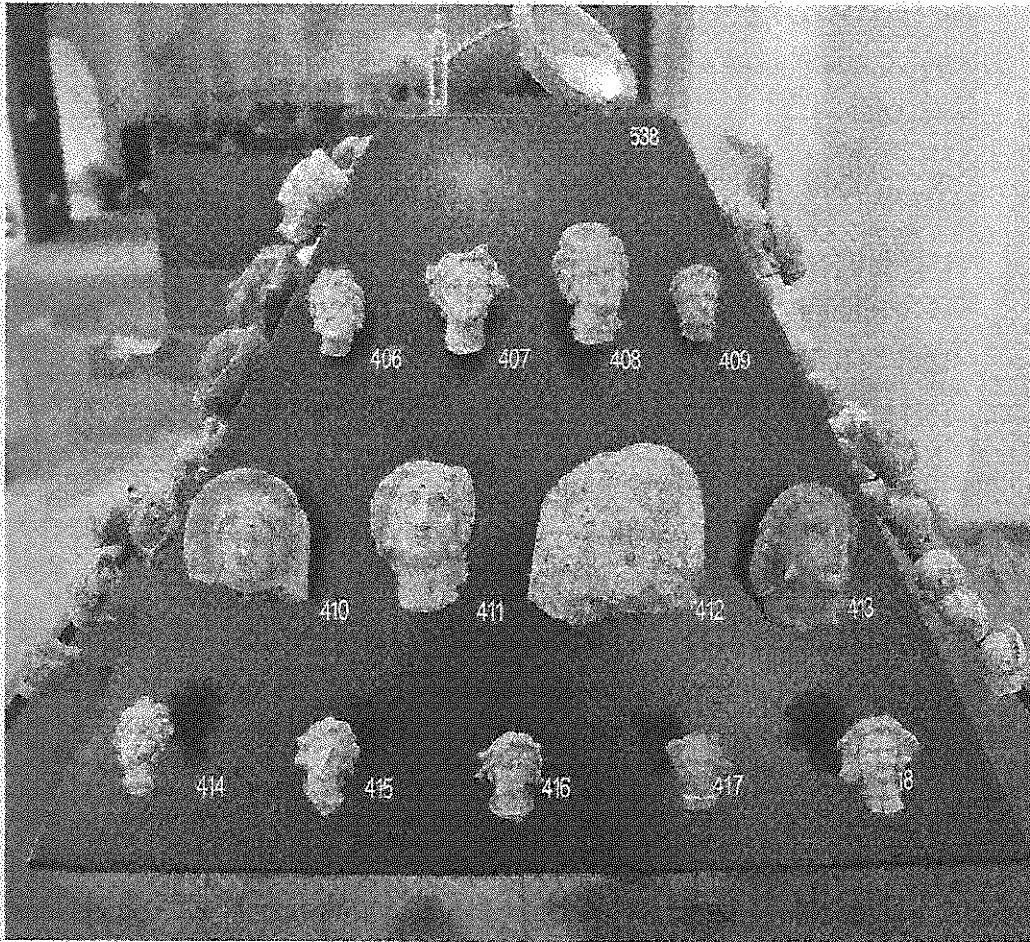
SATRICVM

Jaargang 15, nummer 1

januari 2008

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Satricum en de tentoonstelling die nog niet is.

In dit nummer

De Muze aan tafel - over symposion en Griekse literatuur 3

Irene de Jong

Satricum – en waarom die tentoonstelling daar nog niet is... 11

Anne Versloot

Symposion 18

Dé Steures

Jonge jongens op het symposion 19

Herman Brijder

Vrienden Satricum op pad 27

Elvire Vesseur

Colofon

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

ISSN: 0920-9912

Redactie Selkit Verberk, Anne Versloot

Redactieadres

Selkit Verberk
Pieter Lieftinckstraat 49
1067 VV Amsterdam

Opmaak Femke Ijsinga-van Boxsel, Rotterdam

Met dank aan Anneke Dekker, Alma Reijling

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen € 20 per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricum-dag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een goudkleurige boekenlegger in de vorm van een antefix uit Satricum.

Lidmaatschap voor echtparen:
€ 20 per jaar en voor één persoon de toegang op de Satricum-dag à € 7.

Bestuur

Voorzitter	drs M. Kleiterp tel. 020 612 74 18
Secretaris	drs E. Vesseur
Penningmeester	drs A. Jansen mba
Bestuursleden	prof dr M. Gnade drs A. Reijling drs S. Verberk drs E. Vesseur drs Y. Scheper

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
1ste Jan van der Heijdenstraat 148 III
1072 VD Amsterdam
tel. 020 679 27 93
e-mail satricum@planet.nl
postbank 6945931

REDACTIONEEL

Voor u ligt de jongste uitgave van de Satricum-nieuwsbrief. Dit jaar is snel voorbij gegaan en er is veel gebeurd. Een aantal gebeurtenissen van het afgelopen jaar zetten we voor u uiteen.

Naast de verslagen van twee lezingen van de afgelopen Satricum-dag over "Het symposion", vindt u ook een interview met Marijke Gnade door Anne Versloot. Zij laat Marijke aan het woord over haar avonturen en belevenissen rond de veelbesproken tentoonstelling in Satricum en de opgraving van het afgelopen seizoen. De donaties van de leden aan de voorbereidingen voor de expositie zijn welbesteed. De tentoonstelling is zo goed als klaar, was zelfs al even geopend maar het wachten is nu op een datum voor de officiële openstelling voor publiek.

Dé Steures verrast u deze keer met een column over het hedendaagse barbezoek in Satricum met een knipoog naar het Nederlandstalige lied.

De redactie van de Nieuwsbrief wenst u veel leesplezier en een voorspoedig 2008.

de redactie ↵

DE MUZE AAN TAFEL OVER SYMPOSITION EN GRIEKSE LITERATUUR

De ondertitel van mijn stuk kan op twee manieren opgevat worden. In hoeverre kunnen literaire teksten ons meer vertellen over het symposion, dat we natuurlijk ook zo goed kennen van afbeeldingen op vazen? Wat was de rol van het symposion bij de ontwikkeling van de Griekse literatuur in de archaische tijd, 750-500 v. Chr.? Beide aspecten zullen aan bod komen. Maar laten we eerst eens kijken hoe het eigenlijk toe ging bij een dergelijk symposion.

Hoe ging het bij een symposion toe

Het klassieke symposion is een bijeenkomst van een tien- tot 15-tal vooraanstaande mannen in het huis van een van hen. De aanwezigen wassen zich, doen kransen van mirte oftewel maagdenpalm om, en gaan aanliggen op ligbedden (Gr. *klinai*). Vaak waren het brede bedden en lagen er twee gasten op een bed. De bedden staan tegen de muur in een rechthoekige eetzaal. De gasten krijgen een klein tafeltje voorgezet met daarop voedsel, door slaven aangereikt. In het midden stond het grote mengvat (Gr. *krater*), waaruit door slaven of *hetairen* met een *oinochoe* wijn geschept werd en ingeschonken in de drinkschalen (*kylikes*) van de gasten. Het eerste deel van het symposion bestond dan uit het eten, de *deipnon* of *syndeipnon*. Daarna kwam het feitelijke hoofddeel: het samen drinken, het *symposion*.

Er werd een *symposiarch* aangesteld, een leider die de mengverhouding van wijn en water vaststelde, oplette dat het drinken niet uit de hand liep, en eventueel het gespreksonderwerp vaststelde. Het drinkgelag begon met een plengoffer aan Zeus en de Olympische goden, dan aan de heroën (beroemde voorvaderen), en tenslotte aan Zeus soter, Zeus de redder. Daarna werd door alle aanwezigen

collectief een lied voor Apollo, een zogenaamde *Paeon* gezongen (vergelijk ons bidden voor het eten) en dan brak de tijd voor verstrooiing aan. In de archaische tijd bestond die verstrooiing uit het voordragen van gedichten, later in de klassieke tijd werd de tijd vooral gevuld met spelletjes, met dans en muziekspel door *hetairen* of dans door de *symposiasten* zelf, of met gesprekken. Een symposion kon uiteindelijk uitlopen op een *komos*: een optocht door de stad van de feestgangers.

Laten we nu met deze kennis gewapend eens een aantal literaire representaties van een symposion bekijken. Een heel beroemde beschrijving van een symposion is de dialoog met de titel *Het Symposion* van de Atheense filosoof Plato, geschreven in het begin van de vierde eeuw v. Chr. Kern van deze tekst vormt een filosofisch gesprek over de liefde, maar voordat dit gesprek losbarst, geeft Plato eerst een beschrijving van de setting, en hierbij horen we veel over hoe het toeging bij een symposion (vert. D. Loenen)

De verteller vertelt hoe Aristodemus Socrates op straat tegenkwam en hoe deze hem vroeg mee te gaan naar een diner (*sundeipnon*) in het huis van Agathon. Ze gaan op pad maar onderweg blijft de filosoof Socrates steeds in gedachten stilstaan. 'Toen nu Aristodemus bij Agathons huis was gekomen, trof hij de deur open en kwam hij daar in een wat penibele situatie. Want meteen kwam een jonge slaaf de deur uit hem tegemoet en bracht hem waar de gasten *aanlagen*, en dezen trof hij al klaar om te gaan eten.' Agathon vraagt Aristodemus dan, waarom hij Socrates niet heeft meegebracht. Deze antwoordt dat hij dat ook van plan was maar hem nu niet meer ziet. 'Zou je niet eens gaan kijken, jongen, riep Agathon, en Socrates hier binnen brengen. Maar jij, Aristodemus, zei hij, ga jij *naast* Eryximachus *aanliggen*. Terwijl de slaaf

die die taak had hem *de voeten waste*, zodat hij kon gaan aanliggen, kwam een andere slaaf met de mededeling dat Socrates bij de ingang van de bureu stond en niet wilde binnenkomen.' De gasten besluiten de zonderlinge filosoof met rust te laten en gaan *eten*. Halverwege de maaltijd komt hij dan toch binnen. 'Meteen riep Agathon, die op de laagste plaats alleen op een ligbed lag: Socrates kom hier *bij mij aanliggen*. Toen Socrates was gaan aanliggen en samen met de anderen gegeten had, *plengden zij, zongen een lofzang* voor de god, *verrichten de verder gebruikelijke ceremoniën* en gingen toen over tot *het drinken*.

Er is ook een gedicht van de dichter Xenophanes van Kolophon (eind vijfde eeuw voor Chr.) dat heel mooi de sfeer en entourage van een symposion schildert (vert. P. Claes)

Alles is schoon: de vloer, de handen van de gasten, de bekers. Eén slaaf zet gevlochten kransen op, een ander reikt een schaal welriekend parfum aan. Hier staat een mengvat boordevol met vrolijkheid, daar wacht een voorraad wijn die onuitputtelijk lijkt in kruiken, zoet van smaak en geurig van boeket, daartussen kringelt de gewijde geur van wierook. Het klare heerlijke koele water staat gereed. Er liggen blonde broden op de rijke tafel, die vol geladen is met kaas en honingzeem. Het altaar in het midden is gesmukt met bloemen. De kamer vult zich met gezang en feestrumoer. De monterre gasten moeten eerst de god bezingen met jubelende woorden en oprechte taal, vervolgens bij het plengen smeken hen te helpen

om zich hier te gedragen zoals het behoort:

niet overmatig zijn en zoveel drinken dat al wie niet te oud is zonder knecht naar huis toe kan, de man vereren die na 't drinken wijs kan spreken waarbij de deugd herinnerd en verheerlijkt wordt, geen strijd bezingen van titanen, van giganten of van Kentauren (verhalen uit de oude doos), niet heftige twisten - daarin is geen heil te vinden - maar steeds de goden met ontzag bejegenen.

We zien de basisingrediënten: kransen, voedsel en wijn, lof op de goden, en dan gedichten. Het aardige is ook dat net zoals veel drinkschalen die bij een symposium gebruikt werden zelf symposion voorstellingen hebben, de literatuur die bij een symposion voorgedragen werd ook zelf vaak over het symposion gaat. Een ander voorbeeld van een typisch symposiumgedicht is het volgende anonieme drinklied (vert. P. Claes)

Drink met me, feest met me,
flirt met me, krans je met me,
doe dwaas als ik dwaas doe
word nuchter als ik nuchter word.

In dit gedicht komt wel zes keer het woordje *sun* voor: samen. Het maakt daarmee heel duidelijk dat dit een lied is voor een *symposion*, samendrinken.

Maar zeker in het archaische symposion konden naast deze typische symposiastische gedichten ook heel serieuze gedichten voorgedragen worden, bijvoorbeeld over politieke onderwerpen. Een voorbeeld is het volgende politieke 'testament' van de bekende staatsman/dichter Solon (ca. 640-558 v. Chr., vert. P. Claes):

Ik heb het volk zoveel gegeven als het toekomst:
niet al te weinig voorrechten en niet te veel.
De machtigen die om hun rijkdom eer genieten

heb ik door mijn beslissing niet tekortgedaan.

Ik hief mijn schild om beiden te beschermen

en gunde geen ten onrechte het overwicht.

Het aardige is dat op sommige drink-schalen tekstjes zijn aangebracht: *chaire kai pie* ('verheug je en drink?'). Deze teksten verkondigen, in het kort, precies dezelfde boodschap als menig drinklied. Zo schrijft bijvoorbeeld de dichter Theognis (midden 6e eeuw v. Chr.)

Altijd verwarmt zich mijn hart,
wanneer ik de erotische klank
van de fluit hoor weerklinken.

Ik verheug me terwijl ik lekker
drink (Gr. *chairo eu pinoon*) en
zing onder begeleiding van de
fluit, ik verheug me wanneer ik de
goedklinkende lier in mijn handen
heb.

De nauwe verwevenheid van zang (poëzie) en symposion komt in veel gedichten naar voren, bijvoorbeeld Bacchylides (vijfde eeuw voor Chr.)

Mijn lier, blijf niet langer aan je
haak hangen,

zonder je heldere stem met zeven
noten te laten weerklinken.

Kom in mijn handen, ik verlang
ernaar

Alexander een gouden
Muzenvleugel te sturen,

een opluistering van symposia aan
het eind van de maand,

wanneer de zoete dwang van
kelken

de tere harten van jongemannen
verwarmt,

de hoop op liefde vermengd met
de gaven van Dionysus

hun harten in opwinding brengt.

Een heel typerend soort gedicht dat bij het symposion hoort is het zogenaamde *skolion*: *skolios* betekent krom en de naam *skolion* verwijst naar de gewoonte om bij het begin van een symposion een soort dichtestafette te houden: een persoon begint, improviserend, met een tweeregelig gedicht dat dan door een volgende persoon

voortgezet wordt of afgemaakt wordt. De volgorde van de sprekers is willekeurig, vandaar *skolion*, krom, in tegenstelling tot de gewone manier om *epi dexia*, rechtsom, netjes op volgorde te spreken. Een voorbeeld van zo'n *skolion* is (vertaling P. Claes):

Was ik een mooie citer van ivoor
geweest,

dan droegen mooie jongens mij
naar Dionysus' feest.

Was ik een drinkbeker van zuiver
goud geweest,

dan droeg een mooie vrouw mij
onbevreesd.

Waar kwam het symposion vandaan

Nu we ons een beeld gevormd hebben van hoe het bij een symposion toeging, rijst de vraag: waar komt deze voor de Grieken zo kenmerkende gewoonte vandaan? Op het eerste gezicht lijkt het antwoord op deze vraag gemakkelijk. Bij de oertekst van de Grieken, het epos van Homerus, vinden we ook al beschrijvingen van maaltijden waarbij gezongen werd. Zo wordt Odysseus, aangespoeld op het eiland van de Phaeaken, tot zijn eigen vreugde en ontroering geconfronteerd met een zanger, Demodocus, die na de maaltijd liederen zingt over de Trojaanse oorlog en zelfs over Odysseus zelf. Naar aanleiding van het optreden van deze zanger houdt Odysseus dan de volgende lofrede op het feestmaal, waarin hij de nauwe band tussen maaltijd en zang benadrukt (Odyssee 9.3-11; vert. H.J. de Roy van Zuydewijn)

Wat is het toch een genot het oor
aan de zanger te lenen,

zeker wanneer hij als deze een
stem heeft gelijk die der goden.

Want ik beweer dat geen toestand
ons meer genot en plezier geeft

dan als vreugde en vrolijkheid
heerst bij de hele bevolking,

en bij het maal in de zaal de
gasten, in rijen gezeten,

zitten te luisteren naar het gezang,
terwijl naast hen de tafels

vol staan met brood en vlees en de
schenker de wijn uit het mengvat

schept, de wijnbekers vult en rondbrengt onder de gasten.

Ja, dat is wel het hoogste genot dat ik me kan denken.

Als we deze passage leggen naast bijvoorbeeld het eerder geciteerde gedicht van Xenophanes, dan zien we veel overeenkomsten: gezang, tafels met voedsel, en wijn geschapt uit een krater.

Maar de volgende vraag is: over welke tijd hebben we het eigenlijk, als we spreken over de Homerische maaltijd. Hebben we het over de Myceense tijd, 12 e eeuw, of over de tijd van Homerus zelf, de 8e eeuw voor Chr. Deze kwestie houdt al decennia lang de gemoederen bezighoudt, waarbij de taalkundigen, archeologen, en literatoren veelal kiezen voor de Myceense tijd, Oud-historici voor de 8e eeuw. Ik ga hier nu niet verder op in, maar merk op dat enerzijds in de Myceense kleitabletten tussen de vele verwijzingen naar rangen en standen en beroepen, we geen verwijzing naar zangers vinden. Maar anderzijds is er een afbeelding bekend is van een zanger uit de troonzaal van het Myceense paleis van Nestor in Pylos. We zien een zanger, en in de buurt zijn ook afbeeldingen, zeer fragmentarisch, gevonden van vier mensen die aan tafeltjes zitten. De Amerikaanse archeologe die de afbeeldingen als eerste publiceerde, Mabel Lang, spreekt dan ook onverfroren van een 'bard at a banquet'. Problematisch hierbij is wel dat de zanger op een rots zit en dat er een vogel langsvliegt. Dit lijkt toch eerder te wijzen op de buitenlucht. De zanger is door anderen dan ook wel Orpheus genoemd, de mythische zanger, die door zijn lierspel de dieren betoverde en zelfs rotsen kon laten bewegen. We kunnen dus geen harde conclusie trekken aangaande de vraag of de combinatie zang en maaltijd teruggaat op de Myceense tijd. Het lijkt mij a priori zeker niet uitgesloten.

Hoe het ook zij, de geleerden zijn het wel eens dat het symposion in de traditie staat van de Homerische maaltijd. Maar tegelijkertijd zijn er ook heel belangrijke verschillen.

1) De Homerische maaltijd speelt zich af in het rechthoekige *megaron*, met in het midden de grote haard, waar ook het vlees gebraden werd, en met aan en tegen de muren wapens. Als we hiermee de eetzaal in het archaische en klassieke Griekenland vergelijken, dan hebben die geen centrale haard meer en ook geen wapens aan de muur, wel waarschijnlijk wandkleden of drinkschalen. De centrale positie werd nu ingenomen door het grote mengvat.

2) Homerische helden zitten op stoelen, terwijl men bij het symposion op bedden lag. Deze gewoonte om te liggen is naar men aanneemt in de zevende eeuw door de Grieken, zoals zo veel andere zaken, overgenomen uit het Nabije Oosten. Immers, rond 650 v. Chr. zien we op het grote Assurbanipal reliëf uit Niniveh de Assyrische vorst aanliggen, en in het bijbelboek Amos, een profeet uit ca. 750 v. Chr., lezen we het volgend ((Nieuwe bijbelvertaling):

Wee jullie die denken dat de onheilsdag nog ver is ... Jullie liggen maar op je ivoren bedden, hangen op je divans, eten lammeren uit de kudde en kalveren uit de stal. Luidkeels zingen jullie bij de harp, en jullie denken te spelen als David zelf. Uit grote schalen drinken jullie wijn, en met de beste olie wrijven jullie je in.

Het aanliggen bij het symposion kennen we natuurlijk uit de vele vaasafbeeldingen, maar er zijn ook literaire getuigenissen. De allereerste verwijzing vinden we in een fragment van een gedicht van de Spartaanse dichter Alcman (tweede helft 7e eeuw v. Chr.):

Zeven *klinai* en net zoveel tafeltjes, beladen met brood bestrooid met lijnzaad en sesam, en schaaltes met honingkoekjes...

Er is ook een illustratieve passage in de komedie *De Wespen* van Aristophanes. In deze passage wordt een simpel boertje van buten geïnstrueerd hoe hij zich moet gedragen bij een symposion (ca. 457-385 v. Chr., vert. H. van Dolen)

Bdelykleon: Ga liggen daar, (*wijst op een bank*) dan laat ik zien hoe men zich bij een drinkgelag gedragen moet.

Filokleon: Gaan liggen? Hoe?

Bdelykleon: Heel elegant.

Filokleon: O, je bedoelt het zo (*gaat met de knieën omhoog liggen*)

Bdelykleon: In hemelsnaam, hou op.

Filokleon: Hoe dan? Laat zien.

Bdelykleon: Je strekt je benen uit en zakt dan 'vloeiend' en atletisch in de kussens weg. Je maakt een compliment en prijst je gastheer om zijn vaatwerk, kijkt naar het plafond, en hemelt ook zijn wandtapijten op.

3) Bij de Homerische maaltijd waren de vrouwen aanwezig waren en namen ook deel aan het gesprek, terwijl bij het symposion geen echtgenotes aanwezig zijn maar *hetairen*, courtesanes die voor muziek, zang, en dans (en sex) zorgden.

4) Bij Homerus vallen eten en drinken samen en worden daarna gevolgd door de literaire voordracht, terwijl er bij het symposion een streng ritueel gevolgd werd: eerst eten, dan plengen, en dan drinken en zingen/voordragen.

5) In het geval van de Homerische maaltijd worden heldenepen voorgedragen, zoals de Ilias en Odyssee zelf, maar dan wat korter. Deze heldengedichten gaan over roemrijke gebeurtenissen uit het recente of langer geleden verleden. Deze epen werden in principe door professionele barden voorgedragen. In het symposion van de archaische tijd gaan de disgenoten gaan nu zelf poëzie voordragen die ze zelf gemaakt hebben. Deze gedichten zijn korter dan de epische gedichten en gaan nog maar zelden over het verleden: ze gaan voornamelijk over het heden, de politiek, het persoonlijke leven, en vooral de liefde. Het symposion is vooral een plaats van vermaak, van ontspanning, en niet van te veel en te lange zware kost, zoals de epen

van vroeger. De dichter Alcaeus verwoordt dit laatste punt expliciet (tweede helft 7e eeuw v. Chr.; vert. P. Claes)

Mijn vriend is niet de drinker die het bij het wijnavat heeft over strijd en gruwelijke oorlogen, maar die de godsgaven van poëzie en liefde vermengt en die bekoorlijk feeststruor bezingt.

Hoe kunnen we deze verschillen met of ontwikkelingen ten opzichte van het Homerische maal verklaren? Hiervoor moeten we ons een aantal sociale ontwikkelingen die in de 7e eeuw in Griekenland plaatsvinden voor de geest halen. In de Homerische wereld is de politieke macht in handen van een aantal koningen, die in geval van oorlog, zoals de Trojaans oorlog, aan het hoofd staan van hun troepen, gevormd door inwoners van hun koninkrijken. Deze koningen maken de dienst uit: zij nemen de beslissingen en zij spreken recht. Deze politieke macht ontlenen ze aan hun bezit en aan hun positie als strijders in de voorste linies in de oorlog. Hun politieke macht is gesymboliseerd in de maaltijd: de koningen krijgen dan de beste porties. Het Homerische woord voor maaltijd is dan ook niet symposion maar *dais*: letterlijk 'verdeling'. De samenhang tussen maaltijd en politieke macht wordt klassiek verwoord door een van de Homerische helden, Sarpedon in Ilias 12.310-21 (vert. H.J. de Roy van Zuydewijn):

"Glaucus, waarom worden wij in Lycië altijd 't hoogst geëerd- met een ereplaats, 't lekkerste vlees en gevulde bekers met wijn - en worden door alle als goden bekeken?

...
Zijn wij niet daarom verplicht met het voorste gelid van ons krijgsvolk samen te zijn en ons daar in het heetst van de strijd te begeven? Dan zal er worden gezegd in de rijen van 't Lycische krijgsvolk:

‘Niet zonder reden beroemd zijn die vorsten van ons, die regeren over het Lycische land, want zij eten de vlezigste schapen, drinken de heerlijkste wijn, als honing zo zoet, maar in strijdkracht blinken ze uit, want ze vechten in het front van de Lycische troepen.’”

Tegen deze achtergrond wordt ook de functie van de zanger die bij de maaltijd heldenliederen zingt extra duidelijk: zijn gedichten verhalen over de heldendaden van de voorvaders van de helden, soms over de helden zelf. Ze zorgen ervoor dat deze daden niet vergeten worden maar daarentegen eeuwige roem vergaren. Ze bevestigen de positie van de vorsten als de meest vooraanstaanden van de samenleving.

Nu de situatie in het archaische Griekenland. In de 7e eeuw vinden allerlei ontwikkelingen plaats, die ervoor zorgen dat de macht van de vorsten afneemt. Er ontstaan stadssteden, *poleis*, en er ontstaat het zogenaamde hoplietenleger: burgers van de nieuw ontstane stadsstaten kregen de kans een wapenrusting aan te schaffen. Door deze ontwikkelingen neemt de militaire en politieke macht van de aristocraten af. Volgens de Engelse oud-historicus Oswyn Murray, die zich zeer uitvoerig met het onderwerp van het symposion heeft beziggehouden, moeten we de opkomst van het symposion direct in verband brengen met deze ontwikkelingen. De aristocraten kunnen hun groepsidentiteit niet meer in de eerste plaats baseren op hun plaats in de voorste linies, zoals bij Homerus, en ze moeten dus een nieuwe groepsidentiteit creëren.

Ze doen dit door zich een eigen levensstijl aan te meten, die zich onderscheidt van de rest van de polis. Deze levensstijl vindt zijn brandpunt in het symposion: een besloten maaltijd, alleen toegankelijk voor aristocraten die tot dezelfde politieke groep, de *hetaireia*, behoren, met een zeer sterk omschreven rituele structuur, niet toegankelijk voor de echtgenotes, met een zeer luxueuze

signatuur, en met een sterk op ontspanning gericht programma. We begrijpen nu ook de symboliek van het aanliggen in plaats van het aanzitten. De Homerische helden zitten bij de maaltijd, omdat ze als het ware ieder moment moeten kunnen opspringen om het woord te voeren over een zaak van belang of om te vechten. De aristocraten van het symposion liggen, omdat er geen onmiddellijke actie van ze verwacht wordt.

Tot zover het hoe en waarom van het ontstaan van het symposion. Nu wil ik nog terugkomen op de plaats van de poëzie in dit alles. Een andere belangrijke nieuwigheid uit de 7e eeuw was namelijk de invoering van het schrift. Dit had grote gevolgen voor de literatuur: was de dichtkunst tot dan toe voornamelijk een zaak van beroepszangers geweest, die alleen na jarenlange intensieve training de moeilijke kunst van het *mondeling* improviseren, nu konden door het schrift ineens veel meer mensen aan de slag. De invoering van het schrift leidde dus tot een explosie aan literaire activiteiten, die in het nieuwe symposion hun broedplaats vinden. De aristocraten gaan zelf dichten en leggen hun producten aan hun disgenoten voor. Ook dit is dus een onderdeel van de nieuwe aristocratische groepsidentiteit: Zij onderscheiden zich door hun eigen, sterk op de incrowd gerichte literatuur.

De opkomst van het symposion is dus een enorme motor geweest voor de Griekse letterkunde. Was er eerst één genre, het heldenepos, ineens ontstonden er allerlei genres, met nieuwe thema's, bijvoorbeeld de liefde (Mimnermus, tweede helft 7e eeuw v. Chr., vert. P. Claes):

Wie leeft verblijd zonder de gouden Aphrodite?
Ik was nog liever dood dan niet te dromen van
geheime hartstocht, van verleiding en van liefde:
verlokkelijke bloemen die de jeugd verleent
aan mannen en aan vrouwen.
Wanneer de droeve oude
dag komt die zelfs een mooie man nog lelijk maakt,

verteren hem voortdurend sombere gedachten

en kijkt hij zonder vreugde naar de zonnegloed.

De jongens schuwen hem, de vrouwen zien op hem neer.

Zo bitter is de oude dag die Zeus bezorgt.

Het symposion naar Italië

Vanaf de 8e eeuw v. Chr. zwermen de Grieken uit vanuit het moederland, Griekenland en de kust van Kl. Azië, en stichten overal kolonies. Zo ook in het zuiden van Italië, Magna Graecia. Een van de vroegste kolonies is Pithecussae, nabij Cumae, gesticht door Euboea. Bij de opgravingen aldaar is een hoogst interessante beker, *katule*, met (metrisch) inschrift gevonden:

Ik ben de goetdrinkende beker van Nestor.

Alwie uit deze beker drinkt, hem zal onmiddellijk

verlangen bevangen naar de mooibekranste Aphrodite

Dit type uitspraak, 'ik ben de X (beker, graf) van Y', vinden we regelmatig op Griekse vazen of grafstenen. Men noemt dit wel 'spreekende inscripties'. Dit type inschrift komt ook veelvuldig voor bop Etruskische of Italische voorwerpen, en is dus waarschijnlijk al snel van de Grieken

overgenomen. Maar de inscriptie van de Nestor-beker heeft een bijzondere eigenschap in zijn eerste regel: het gebruik van het woord *eupoton*: goed om uit te drinken. Dit woord vinden we niet bij Homerus, maar wel later bij de tragediedichter Aeschylus. Het is heel duidelijk een poëtisch woord en geeft een sterk poëtische lading aan de inscriptie. Dan de naam Nestor. De geleerden zijn het er wel over eens dat dit niet zomaar een eigennaam is, de naam Nestor vinden we eigenlijk nooit als gewone eigennaam, maar verwijst naar het Homerische personage met die naam, de beroemde oude en wijze strijder en raadsheer. Nu is het leuke dat in de Ilias heel precies een drinkbeker van deze Nestor beschreven wordt (Ilias 11.632-7 (vert. H.J. de Roy van Zuijdewijn):

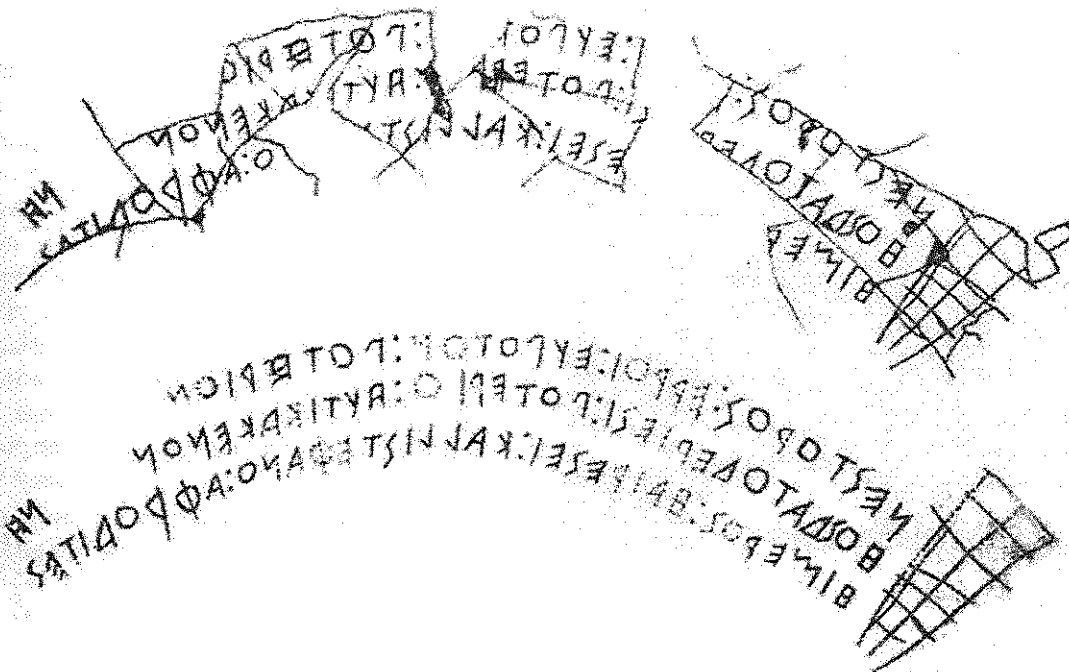
[een beker] prachtig van vorm, die de oude van huis met zich mee had genomen

en die met knoppen van goud was beslagen. Aan elk van de oren, vier in totaal, was een tweetal naar voedsel pikkende, gouden

duifjes bevestigd; de kelk had van onder een dubbele steunvoet.

Men zou er moeite mee hebben de beker van tafel te heffen

als hij gevuld was, maar Nestor tilde hem op of het niets was.

Bij opgravingen is een metalen drinkbeker gevonden die erg veel op deze beker van Nestor lijkt. Als we nu de tamelijk simpele aardewerken kotyle uit Pithecussae vergelijken met deze zeer bijzondere, metalen, fraai bewerkte mythische beker, zien we een eerste grap: deze simpele beker claimt de uit de Ilias bekende zeer bijzondere beker van de grote held Nestor te zijn. Nu begrijpen we ook de precieze waarde van *eupoton*: terwijl de beker van Nestor in de Ilias niet gemakkelijk te hanteren was, is deze beker 'goed om uit te drinken'.

De inscriptie gaat verder en er lijkt een type uitspraak te komen die we vaker tegenkomen op bekers: Zo is er een beker uit Cymae, vlak bij Pithecussae, uit dezelfde tijd, waarop te lezen staat:

Ik ben de *lekythos* van Tataios,
wie mij steelt zal blind worden

Als we beginnen te lezen op de Nestor-beker 'wie uit deze beker drinkt hem zal onmiddellijk...', dan verwachten we een vervloeking. In plaats daarvan horen we juist iets aangenaams en ook eminent bij een symposium behorend: hem zal liefde bevangen.

Al met al is deze korte inscriptie dus van monumentale importantie:

- 1) het is onze oudste literaire inscriptie,
- 2) het is onze oudste verwijzing naar de Ilias (van belang voor discussies over wanneer de Ilias en Odyssee ontstaan zijn),
- 3) het is een heel tastbare en concrete aanwijzing voor de aankomst van het symposium inclusief de literaire activiteit die daarmee gepaard gaat in Italië.

Hoe het het symposium daarna verder vergaat in de handen van de Etrusken en Romeinen, valt te lezen in de bijdragen van Marijke Gnade en Eric Moorman.

Irene J.F. de Jong <

SATRICUM – EN WAAROM DIE TENTOONSTELLING DAAR NOG NIET IS...

Bij de viering van dertig jaar Nederlandse opgravingen in Satricum, hoort een feestje. Een expositie met de laatste onthullingen en de fraaiste vondsten van de opgravingen. Puntgave bekers met enorme oren, wuft geklede dames van terracotta uit votiefdepots, een wijsvinger van een levensgroot godenbeeld dat ooit het dak van de tempel van Mater Matuta opfleurde. Maar een tentoonstelling in Italië maken, is geen sinecure. Marijke Gnade: 'Een dag na de opening kon ik de vitrines weer leeghalen.'

Het plan ontstond nog niet eens zo lang geleden, aan het eind van de zomer, aan het eind van alweer een jaar graven in Satricum. Het jaar was 2006. Marijke Gnade en haar studenten zaten op een van de laatste, al wat frissere avonden bij elkaar, en mijmerden over hoe ze in 2007 het dertigjarig jubileum van de Nederlandse opgravingen in Satricum zouden vieren. We moeten iets doen, daarover was iedereen het eens. Maar wat? Een spetterend feestje? Een verantwoord uitje voor alle medewerkers? Een herinneringsmunt laten slaan? Mwa, té jaren zeventig. Nee, er moest iets beters te verzinnen zijn.

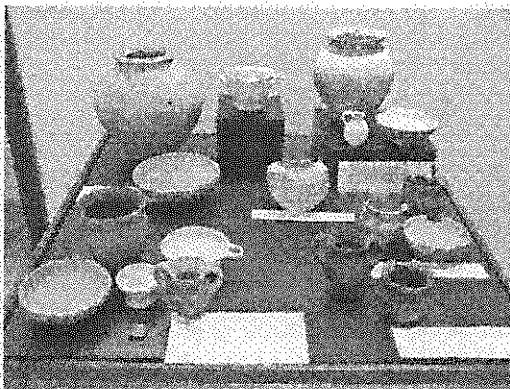
Al snel borrelde bij iedereen zo'n beetje hetzelfde idee op: wij in Satricum moeten de wetenschappelijke wereld in Italië en in Nederland laten weten dat we er na drie decennia onderzoek nog altijd *zijn*. En nog steeds nieuwe ontdekkingen doen. En om aan de inwoners van Satricum, dat tegenwoordig Le Ferriere heet, te laten zien dat we 'hun' erfgoed niet mee naar Nederland hebben genomen – want dat vermoeden ze soms.

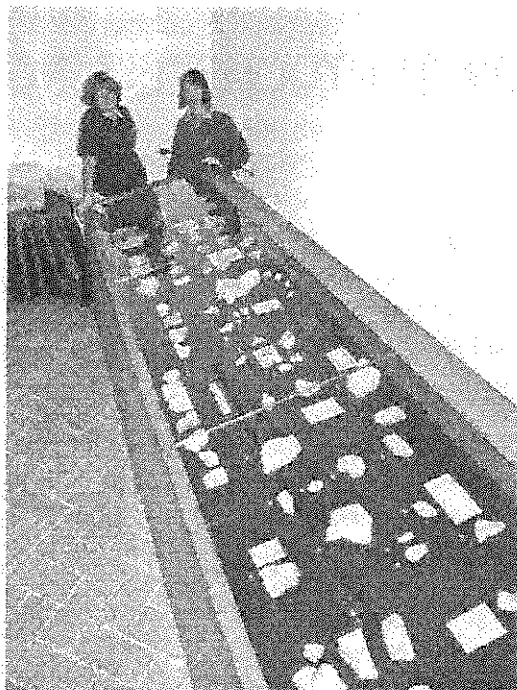
Inderdaad, een mooie gedachte. En wat past daar beter bij dan een tentoonstelling, zo besloten de Amsterdamse archeologen, met daarbij een fraaie en wetenschappelijk verantwoorde catalogus. Eentje met de

meest recente informatie over de opgravingen en alle vondsten. Want het was alweer dik twintig jaar terug dat in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden de laatste expositie *Satricum. Nieuw licht op een oude stad* te bewonderen was. En weer drie jaar daarvoor was in Italië het overzicht *Satricum, una città Latina* geweest. Hoog tijd dus voor een fonkelnieuwe expositie.

Marijke Gnade: 'Ik dacht nog even: waar beginnen we aan? Maar dat sloeg al snel om in: we dóén het! Het is een goed idee, en baadt het niet, dan schaadt het niet. Dan hebben we het in elk geval geprobeerd. De catalogus zal er zeker komen.' Ook nam de Amsterdamse projectleider zich meteen één ding voor: van deze klus ga ik niet overspannen raken. Dat bleek een goed plan. Een héél goed plan.

En jaar is zo voorbij. Om een fraaie expositie neer te zetten, was het dus nog maar kort dag. Er moesten spijkers met koppen worden geslagen. In Nederland richtte Marijke als eerste een werkcómité op. Daarin namen zitting: Dé Steures, Jeltsje Stobbe, Alma Reijling, Anneke Dekker, Marlies Kleiterp, Muriel Louwaard en Loes van der Kruijf. Stuk voor stuk fanatieke Satricum-gangers, van vroeger en anno nu.

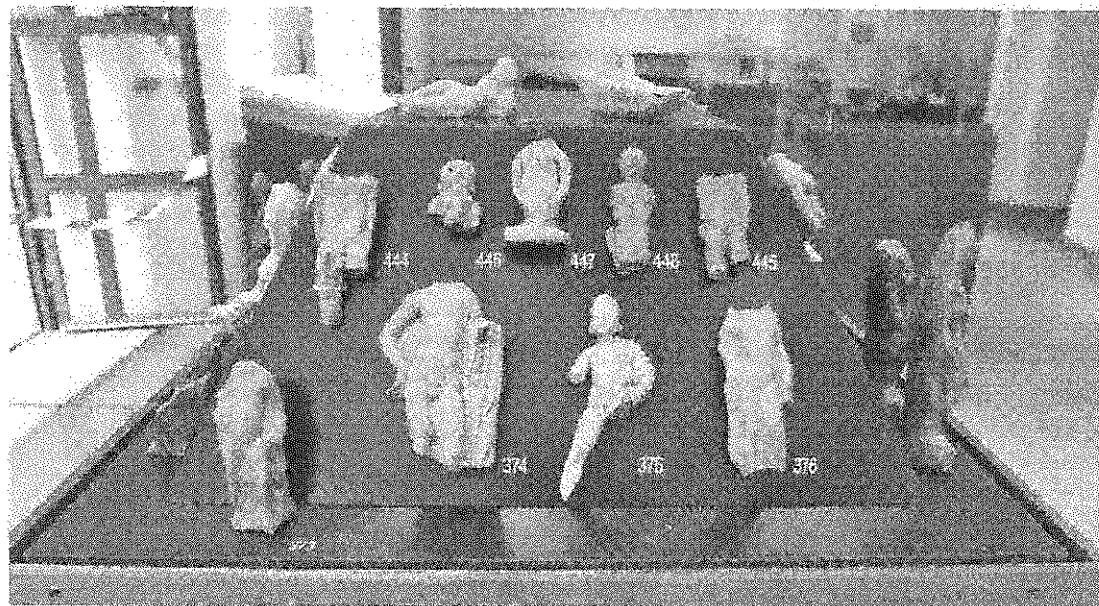

Een snelle inventarisatie en draaiboek volgden in november van dat jaar. Wat was er nodig en wanneer? Een tentoonstellingsruimte, inrichters, vitrines, informatieborden voor aan de muur, verzekeringen, een vormgever voor de catalogus, auteurs. En natuurlijk: geld. De beoogde opening van de tentoonstelling: 26 oktober 2007.

Marijke: 'Over de opzet van de catalogus waren we het snel eens. Die moest beginnen met een update van het wetenschappelijk verhaal (zonder voet-

noten) per tijdvak: van de ijzertijd via de archaische naar de Romeinse periode. Met zowel artikelen van Amsterdamse archeologen als de collega's uit Groningen - die ook jaren in Satricum hebben gegraven en wel eens tot andere conclusies kwamen dan de Amsterdammers. Een totaalbeeld wilden we, van alles bij elkaar. Dus ook die wetenschappelijke discussie.' Het tweede deel van het boek was gereserveerd voor de catalogus van vondsten, met de inscripties en een korte bibliografie. De catalogus mocht geen eindeloze beschrijvingen bevatten. Het moest kort. En mooi gevisualiseerd worden.

Dit betekende ook korte teksten over *fragmenten* van de antefixen en van de spectaculaire terracotta godenbeelden die ooit op het dak van de tempel van Mater Matuta stonden. Voor het grootste deel waren die tenslotte al in 1898 gevonden door Italiaanse archeologen en lagen sindsdien opgeslagen in de magazijnen van de Villa Giulia in Rome. Verder is alles terug te vinden over de *Nederlandse* vondsten van de afgelopen dertig jaar. Iets minder opzienbarende stukken misschien, maar wel ronduit prachtig. Neem alleen al die vrouwenkopjes uit een van de vele votiefdepots. Ogen, kapsels en monden zijn zo mooi gedetailleerd uitgewerkt. Met soms bij de afgebroken hals en schouders een glimp van een wufte jurk.

De auteurs die zijn gevraagd voor een bijdrage willen allemaal graag meewerken. Marijke en een paar leden van het comité schrijven zelf ook artikelen. Deadline voor het inleveren van de artikelen: januari 2007. Marijke, grinnikend: 'Wat uiteindelijk niemand heeft gehaald, ik ook niet.' Het geld voor het ontwerp van de catalogus werd bijeengebracht door de Vereniging van Vrienden van Satricum, het Nederlands Instituut in Rome, maar bijvoorbeeld ook door een particulier, mevrouw Anna Kalmeijer uit Rijswijk.

Intussen had Marijke ook alle vondstkisten in de Satricaanse magazijnen doorgevlood. Op zoek naar de meest sprekende en appetijtelijke objecten voor de expositie. Ze kwam uit op maar liefst zevenhonderd exemplaren. Marijke: 'Met alle scherven meegerekend.' Plus materiaal dat al jaren in het Nederlands Instituut in Rome lag en nog wat mooi spul uit het lokale museum in Cassino (op twee uur rijden van Le Ferriere) die ze daar hadden geleend maar nooit meer hadden teruggegeven.

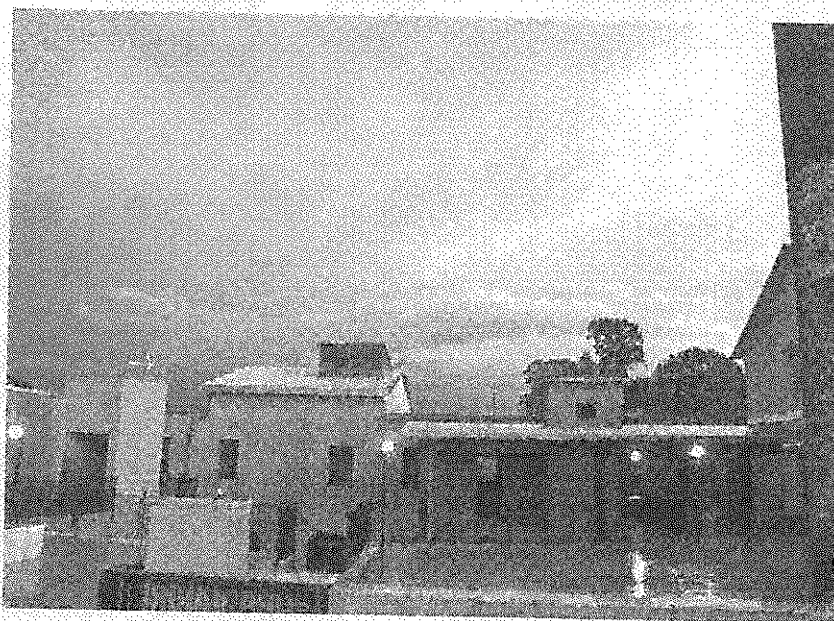
Alle voorwerpen, ook de afgebroken vinger van een van de godenbeelden op het tempeldak, werden meteen door Anneke Dekker gefotografeerd. Voor de catalogus, maar ook voor de verzekeringsaanvragen. Want de *ispettore* van de Soprintendenza, de Italiaanse archeologische dienst, eiste van alle tentoongestelde voorwerpen een apart aanvraagformulier met een foto en een gedetailleerde beschrijving van zo'n twee A4'tjes – dan kon hij ze vervolgens voor de verzekering op hun waarde schatten.

Met deze procedure, maal zevenhonderd objecten, ben je natuurlijk wel even zoet. Samen met Jeltsje Stobbe

ging Marijke aan de slag. Of liever gezegd: beulden ze door. Om de afgesproken inleverdatum te halen, leefden de twee archeologen de laatste drie dagen louter op water en stukken pizza. Schele hoofdpijn kregen ze van het turen naar hun computerscherm.

Opgetogen dat ze het gehaald hadden, leverden ze op weg naar het vliegveld in Rome hun monnikenwerk – twee dikke ordners vol - af bij bar Adriano, op de hoek van de enige kruising in het dorp. Daar zou de *ispettore* het direct komen ophalen. Niet dus. Marijke: 'Hij kwam drie weken later langs want hij was, naar eigen zeggen, nog niet in de buurt geweest.' Hij heeft de boekwerken toen hij ze eenmaal in zijn bezit had, nauwkeurig doorgeploegd, want de *ispettore* merkte op dat hij foto's miste. Uitgerekend die van de allerkleinste scherfjes. Of dat nog even aangevuld kon worden.

Als alle plannen rond zijn, juicht ook de gemeenteraad van Latina het initiatief voor de tentoonstelling toe. Het is per slot van rekening hun 'eigen' opgraving, hun 'eigen' cultureel erfgoed. Ze beloven koeien met gouden horens. Ze zullen uiteraard de drukkosten van de catalogus voor hun rekening nemen. En de voormalige pas opgeknapte strokartonfabriek, midden in het dorp, mag Marijke gebruiken als tentoonstellingsruimte.

Bij het betreden ervan dringt zich onwillekeurig de vergelijking op met het bescheiden maar prachtige Etruskische museum in Chiusi. Klein maar fijn. Het heeft overduidelijk een eigen karakter en ademt de sfeer van vervlogen tijden: van een oud industrieel pand. Met bogen, oude trappetjes, onderdoorgangen, hoge grote ramen en gewelfde ruimtes. De vormgeving van nu is strak: wit gepleisterde muren op alle drie de etages. Rode natuurstenen tegels op de vloer en – tot ieders verrassing – de glazen vitrines uit de Nieuwe Kerk. Een royale gift die het Hollandse tintje aan Satricum nog eens extra benadrukt. Met dank aan Marlies Kleiterp, hoofd tentoonstellingen van het Amsterdamse museum.

Er moet nog wel het een en ander aan het gebouw opgeknapt worden. In een hoek beneden laat een vieze groene plek op de muur zien dat aan de afwerking nog het nodige schort: het regenwater heeft her en der in het gebouw vrij spel. Ook het dak voldoet niet helemaal aan de eisen van de moderne tijd. Het lijkt nog het meest op golfplaat. Nog belangrijker is dat een aantal buitendeuren niet goed sluit en het daardoor niet overal goed beveiligd is. Marijke: 'Daar moet écht wat aan

gebeuren. Anders zijn de spullen hier niet veilig.'

Maar, als alles straks op orde is, staat er wel een schattig museumpje. Waar aan de achterkant een trap een verbinding vormt met de akropolis en de tempel van Mater Matuta. De bezoeker loopt zó van de tentoonstellingszaal naar de actuele opgravingsite. Waar vind je dat?

Kan dit nieuwe pronkstuk van Le Ferriere morgen open? Nee, zegt Marijke Gnade, natuurlijk niet. Dit is Italië. En Italië zou Italië niet zijn of je stuit ergens onderweg wel op tegenwerking. Neem nou de Soprintendente en de *ispettore*. Die zijn niet bepaald meewerkend. Voor de aanvraag voor de tentoonstelling heeft de inspecteur met grote 'ijver' een stapel foto's van het pas gerestaureerde museum aan zijn baas, de soprintendente Marina Sapelli Ragni laten zien. Jammer was dat hij zijn camera even verkeerd had vastgehouden: de kiekjes die hij schoot waren niet van het prachtig opgeknapte museum, maar van de aanpalende bouwval. Toen ze die onder ogen kreeg, gaf ze subiet geen toestemming voor de expositie. Ze schijnt te hebben gezegd: 'Onze staatsspullen in zo'n gribus. Dat nooit!'

Alleen was Marijke van die situatie op dat moment nog niet van op de hoogte. Die werkte nietsvermoedend verder. Zo sprak ze met de doorgewinterde mede-werkers van het Amsterdamse Allard Pierson Museum – René van Beek, Geralda Jurriaans en Ron Leenheer – over de inrichting van het museum in Le Ferrière. Ze waren allemaal even enthousiast, vertelt ze. Per zaal besloten ze een tijdsperiode van het oude Satricum te belichten. In de onderste ruimte van het museum de IJzertijd, in het laatste vertrek, op de derde etage, alles over de Volsken en de hieropvolgende Romeinse periode. Op de middenverdieping is komt de Archaische stad aan bod en het heiligdom van Mater Matuta. Ron Leenheer zou vlak voor de opening overkomen naar het Italiaanse dorp om de vitrines te helpen inrichten.

Tussen de bedrijven door – in de hete zomer van 2007 graaft Marijke in Satricum ook nog gewoon verder – doet ze de eindredactie van de catalogus en vertaalt ze de laatste teksten in het Italiaans. Ze staat elke dag om vijf uur 's ochtends op om te graven en duikt 's nacht om twee uur pas haar bed weer in. Tijdens het graafwerk blijkt bovendien dat een aantal observaties over de chronologie van de site drastisch moeten worden bijgesteld. En dus aangepast in de catalogus. Marijke brengt in de laatste drukproeven nog fikse tekstingrepen aan. En dan kan de berg papier eind augustus weer terug naar vormgeefster Bregt Balk. Die heeft dan nog weinig tijd over om er een meesterwerkje van te maken.

De geplande opening van de tentoonstelling, 26 oktober 2007, kwam al angstwekkend dichtbij. Van de gemeente Latina heeft Marijke inmiddels weinig meer gehoord. Wanneer ze aanklopt om over de drukkosten van de catalogus te praten, kijken ze haar met holle ogen aan. Nee, daar herinneren ze zich niets meer van. Gevolg van deze collectieve black-out: een extra kostenpost van 11.000 euro.

Marijke moet dan als de wiedeweerga op zoek naar nieuwe sponsors. Het lukt haar razendsnel om het geld bij elkaar te schrapen. Iedereen springt bij. De UvA, die zomer nog met een zware afvaardiging (met collegevoorzitter Karel van der Toorn en de huidige rector magnificus Dymph Boom) in Satricum, geeft gul. Maar ook het Instituut voor Cultuur en Geschiedenis van diezelfde universiteit schenkt een substantieel bedrag.

Drie dagen voor de opening rolt de catalogus van de drukpers. Opvallend zijn de talrijke foto's, de overzichtelijke kaartjes en het kwalitatief mooie papier. De artikelen zijn helder geschreven en geven een goed overzicht van wat de Nederlanders in dertig jaar graven in Satricum hebben bereikt en ontdekt. Een serieus, wetenschappelijk boek, maar met de uitstraling en allure van een glossy.

Inmiddels hebben Ron Leenheer, student Marijke Top, vrijwilligers Marja Luteijn, Tjang Chang en Marijke zelf de vitrines in het museum in Le Ferrière ingericht. De vitrines zijn met een truck met oplegger vanuit De Nieuwe Kerk afgeleverd bij de voordeur en daarna in etappes gelost door de bewoners uit het dorp. De voorwerpen daarin zijn soms met de meest ingenieuze

trucs vastgepind. Het bevestigen van de vrouwenkopjes op een piramidevormige sokkel was een hels karwei. Onopvallend balanceert elke dame op twee spijkertjes.

Toch is het geheel shockproof – ook als je voorzichtig een zetje tegen de vitrine geeft. De glazen kasten en de maquette van de tempel van Mater Matuta zijn mooi verdeeld over de verschillende zalen, de paneelteksten hangen op hun plek. De expositieruimte is evenwichtig ingericht, staat niet te vol. Hoera, het is klaar. De deuren kunnen open. Laat de bezoekers maar komen.

Maar wacht even! Er is nog altijd geen officiële toestemming.

Marijke heeft dan al maanden geprobeerd een afspraak te maken met Marina Sapelli Ragni, de nieuwe directeur van de Soprintendenza, een formele en druk bezette

dame. Maar die weigert ook maar iemand te ontvangen. Eenmaal komt het tot een afspraak, maar die wordt net zo gemakkelijk weer afgeblazen. Toch blijft Marijke erop vertrouwen dat alles goed komt. Maar pal voor de opening wordt het haar toch duidelijk dat de Soprintente niet over de brug komt en ook de catalogus niet in ontvangst kan nemen. Ze heeft andere afspraken. *Ze is er niet.*

Wat is wijsheid? Plan B treedt in werking. Er komt een alternatieve opening op de Nederlandse ambassade in Rome. Met de cultureel attaché, een drankje en een hapje. Een bescheiden receptie waar de beroemde Italiaanse archeoloog Colonna, een goede bekende van Marijke, het eerste exemplaar van de catalogus met veel enthousiasme presenteert. 'Een mooie borrel was het,' zegt Marijke. 'Met wijn van Santarelli, de wijnboer-landeigenaar op wiens grond wij altijd mogen graven.'

In het museum in Le Ferriere zelf is twee dagen later, op de geplande opening, een kleine, maar genoeglijke preview van de tentoonstelling georganiseerd. Met een handjevol aanwezigen, onder wie Conrad Stibbe en Barbara Heldring, de Satricum-onderzoekers van het eerste uur. Om de feestvreugde luister bij te zetten, laat de gemeente Latina zich van haar beste kant zien. De wethouder van cultuur biedt oude en nieuwe medewerkers een verzilverde herinneringsplaquette aan – die de nacht ervoor nog gemaakt is.

De dag daarna haalt Marijke de vitrines weer leeg. De spullen worden ingepakt, in kisten opgeborgen en naar veilige oorden gebracht. Einde tentoonstelling. Althans, tot nader orde.

Want Marijke blijft rondbellen in Italië. Wat is er in vredesnaam aan de hand? Waarom kan die tentoonstelling niet doorgaan? Ze belt eerst met de gemeente Latina. Nou, het zit zo, leggen ze Marijke uit. We kunnen de Soprintendenza en mevrouw Sapelli Ragni niet bereiken. *Ze is er niet.*³

Als Marijke vervolgens de Soprintendenza belt, krijgt ze te horen dat de gemeente nooit contact heeft gezocht. Als ze vraagt doorverbonden te worden met mevrouw Sapelli Ragni, zegt de secretaresse steevast: *'Ze is er niet.'*

Hoe nu uit die patstelling te geraken? Marijke: 'Ik vermoed dat de Soprintendenza de gemeente onder druk wil zetten om de site in Satricum beter te conserveren. Op haar beurt laat de gemeenteraad zich niet kapittelen.'

Het lijkt verdacht veel op kinnesse en naijver. Wie bepaalt hier nu wat?

Marijke Gnade gooit nog een laatste reddingsboei uit. Naar de directeur-generaal Stefano De Caro. 'Ik heb hem het probleem voorgelegd. Hij zei alleen maar: 'Ci penso io – ik zal er voor zorgen.'

Lullig ook voor die bus Noren. Ze hadden in Rome de catalogus gezien, met de openingstijden van de tentoonstelling. Helaas, ze stonden in Le Ferriere voor een dichte deur.

De moraal van het verhaal. Kun je na dertig jaar graven zulke mooie dingen laten zien, loop je vast op de Italiaanse bureaucratie. Marijke Gnade laat zich niet gek maken. 'Het lijkt erg, het is erg, maar de tentoonstelling is in een week weer ingericht.' Ze hoopt er het beste van. Ze rekent er vast op dat de toestemming binnen afzienbare tijd toch nog komt.

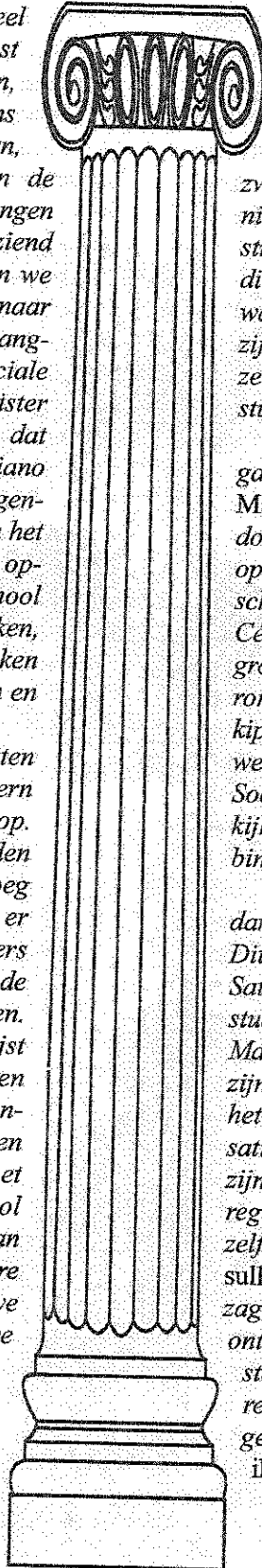
En kijk je Marijke eens diep in de ogen, dan twinkelt er nog steeds dat lichtje van enthousiasme en doorzettingsvermogen. Na dertig jaar is ze wel wat gewend. Overspannen raken kan altijd nog.

Anne Versloot <

COLUMN Symposion

betekent samen drinken, zoveel moge duidelijk zijn uit de rest van dit nummer. Drinken samen, ja, dat werd en wordt tijdens Satricumcampagnes veel gedaan, maar er zijn in de loop van de decennia nogal wat veranderingen opgetreden. Nu maar even afziend van mijn eerste jaar, 1981, toen we in La Pergola aan de weg naar Cisterna woonden en mijn belangrijkste herinnering aan het sociale gebeuren autoritten in het duister omvat: in grote lijnen is het zo, dat we vroeger bij de bar van Adriano ons drankje haalden en tegenwoordig de studenten voor en na het avondeten veel liever bij ons opgravingshuis, de voormalige school van Le Ferriere, blijven drinken, roken (jaja) en kletsen. De oorzaken zijn autobezit onder de studenten en mobiele telefoons.

Dat autobezit leidt tot ritten naar onze regionale groeikern Borgo Montello, 4 km verderop. Dozen Peronibier (lekker!) worden gehaald, er staat meestal genoeg bier koud in de grote koelkast en er is een bierlijst waarop de afnemers hun omzet turven en anderen de namen van de betalers opleuken. Soms hangt er boven de bierlijst een vel met grote pijlen en **BETALEN!** Op de kleine studentenkoelkast (bomvol yoghurtjes en sapjes, allemaal gemerkt met initialen) in de hal van de school staan altijd potjes met het geld van onze bierbetalingen en andere inzamelingen (voor een nieuwe siësta-hangmat, voor een nieuwe basket voor de ballers onder ons, voor een opblaaszwembad...). Het bierdrinken vindt plaats in en om het portiekje van de school, want intussen is corvee de grote tafels achter de school aan het dekken.

Het bezit van mobiele telefoons heeft een belangrijke reden die we vroeger hadden om naar Adriano te gaan weggenomen: de telefooncel die daar was en waarin je zwetend met Thuis stond te praten is niet meer nodig. Dus blijven de studenten veel liever na het eten aan die tafels zitten doorzakken bij waxinelicht. Zelfs de veel dichterbij zijnde Club Fabrizio, sinds een jaar of zeven aanwezig, wordt weinig door de studenten bezocht.

Maar eens per week is er de rituele gang naar Sala da Té La Stella del Mare, zoals Adriano's bar heet nu dochter Marie-Céleste er de baas is: op vrijdagavond na de grote schoonmaak van de school. Marie-Céleste zet tafels en stoelen al in een grote ovaal klaar, we drinken twee rondjes, en dan sluit ze de tent: met de kippen op stok, want morgen is het weer vroeg dag.

Sociale gevolgen: de studentengroep kijkt tegenwoordig veel meer naar binnen en leert dus minder Italiaans.

Op antieke symposia kwamen dames voor muziek en andere diensten. Dit jaar kwam, op mijn eerste avond in Satricum, de band van arbeider (én student, die goed kan vertalen) Marcello spelen. Ze zouden die avond zijn opgetreden in Velletri maar waren het oneens geworden met de organisatie daar. Terwijl de basgitarist met zijn voet zijn eigen geluidsterkte regelde zette de zanger de eerste zelfgeschreven ballade in: *Ti ho vista sulla spiaggia e vorrei incontrarti* (ik zag je op het strand en ik zou je willen ontmoeten). Het bracht me de onsterfelijke maar niet doorgegangene regels van André Hazes in gedachten: Ik zag je op het perron en ik wou dat ik je kon.

JONGE JONGENS OP HET SYMPOSION

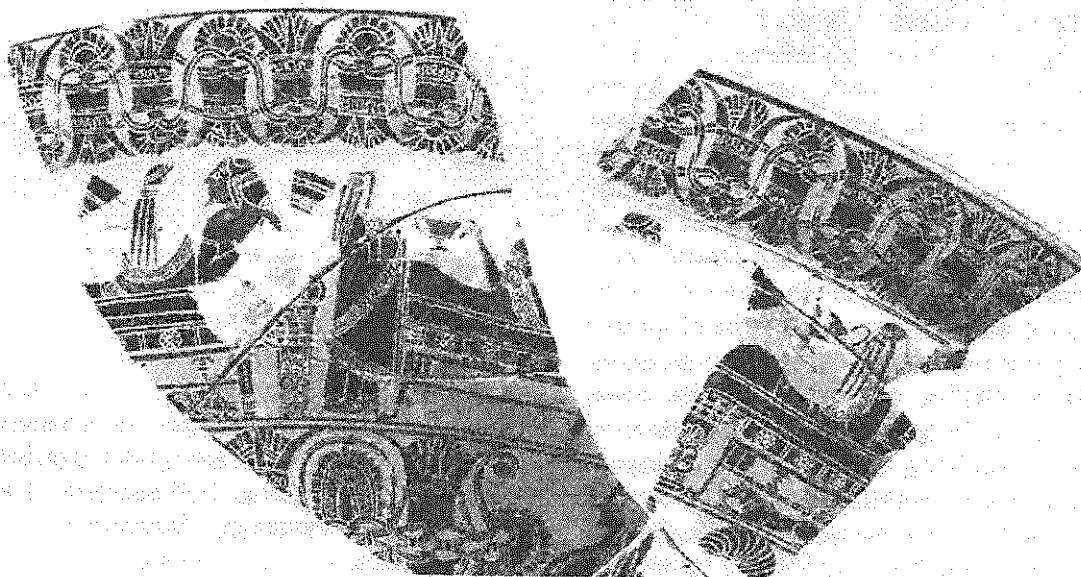
In haar artikel heeft Irene de Jong duidelijke uiteengezet hoe het symposion in Griekenland is ontstaan en hoe het er toe ging. Zij baseert zich op literaire bronnen uit de Oudheid. Ik zal uitgaan van Atheense vaasschilderingen als bron van informatie. Ik hoop dat we elkaar zo mooi aanvullen.

De centrale vraag in mijn verhaal is: 'wie mochten deelnemen aan het symposion, behalve aanzienlijke mannen?' De aandacht zal vooral gericht worden op jongens (jonger dan 14), adolescenten (14-18 jaar) en *epheben* (ouder dan 18), maar ook op meisjes (van plezier). Ik zal me beperken tot Atheense vaasschilderingen uit het tweede kwart van de zesde eeuw v. Chr. Dan verschijnen namelijk voor de eerste afbeeldingen van aanliggende symposiasten op het aardewerk in Athene en gedurende deze vroege periode zien we een interessante verschuiving in de activiteiten van mannen, jongens en meisjes op het symposion. Voor jongens was het symposion een vorm van initiatie en overgangsrite naar de volwassenheid.

Het symposion

Ik gebruik de term 'symposion' om niet alleen de fase van het drinken maar ook het eten, dansen enz. aan te duiden, dus het geheel van de onderdelen die waarschijnlijk niet zo strikt van elkaar gescheiden waren, maar veelal gelijktijdig plaats vonden: drinken bij het eten en dansen tijdens het drinken.

Aanvankelijk was het symposion een mannenaangelegenheid, ook dansten de heren uitsluitend met elkaar, maar al snel verschijnen jongens en meisjes (*hetairen*) op het toneel. Het ging er niet altijd zo hoogdravend toe als sommige literaire bronnen ons doen geloven. Nadat de wijn rijkelijk gevloeid had, daalde het niveau vanzelfsprekend in de loop van de nacht: het gesprek werd steeds onsamenhangender, de moppen schuiner, de danseressen uitdagender en de seksuele uitpattingen frequenter. Het is begrijpelijk dat de mannen daar hun echtgenotes liever niet bij hadden. Daarom hebben de heren bepaald dat echtgenotes en kinderen van het symposion waren uitgesloten.

Afb.1 Mannen en meisjes liggen aan; meisje geeft kantharos aan aanliggende man. Fragmenten van Atheense drinkschaal; Heraion op Samos; ca. 575 v. Chr.

Er bestonden overigens verschillende soorten symposia. Het was niet alleen een privé-feestje voor aristocratische mannen. Ook werden rituele, gemeenschappelijke maaltijden op het heilige tempel terrein georganiseerd ter ere van een bepaalde godheid. Het vlees van offerdieren werd door de priesters niet alleen aan de godheid aangeboden, maar ook onder de aanwezigen gelijkelijk verdeeld. Het werd gekookt en vervolgens gegeten, uiteraard onder het genot van wijn. Het eten van vlees was uitzonderlijk; het ontbrak op het dagelijks menu. Naast rituele maaltijden kende men openbare symposia die door het stadsbestuur van staatswege werden georganiseerd, bijvoorbeeld tijdens festivals, zoals de Grote Dionysia of de Panathenaeïsche Spelen in Athene. Tenslotte waren er familie-symposia, bruilofteesten, maar ook begrafenismaaltijden, waarbij veel gedronken werd en ook gedanst. Dit gebeurde ter ere van Dionysos en ter nagedachtenis van de overledene. Dionysos was niet alleen de god van de wijn, maar ook van de dood.

Vroegste Atheense symposion-voorstellingen

Laten we eerst kijken naar de vroegste afbeeldingen van symposia op de Atheense drinkschalen die bewaard zijn gebleven. Deze zijn beschilderd omstreeks 575 v. Chr. (afb. 1-3 en 4). De fragmenten van de grote drinkschaal op afbeelding 1 zijn in het heiligdom van Hera op Samos opgegraven. De aanligscène is bijzonder gedetailleerd weergegeven. Mannen liggen naast meisjes (*hetairen*) op luxeuze aanligbedden. De versiering van de bedden wijst op een verfijnde, Oost-Griekse smaak: de palmetten en voluten op de poten, en de rozetten op de beddenlijsten suggereren kostbaar inlegwerk van ivoor. De eettafeltjes, die voor de bedden staan, zijn leeg. De gemeenschappelijke maaltijd die voorafging aan het drinkgelag is kennelijk al voorbij: het accent ligt in deze voorstelling op het gezamenlijk drinken van wijn. Kostbare drinkbekers (misschien wel van goud of zilver) zijn aan spijkers in de muur opgehangen. Ze worden als exo-

tische pronkstukken tentoongesteld. Geen van de vormen is oorspronkelijk Atheens; dit maakte ze juist bijzonder. Links twee Korinthische drinkbekers: één in de vorm van een vrouwenborst (*mastos*) en één van het gewonere. Het type op een ringvoet (*kotylè*); geheel rechts een typisch Etruskische vorm, de *kantharos* (zie ook afb. 9). mooie meisje dat in het midden staat, biedt een *kantharos*, gevulde met wijn, aan de aanliggende man aan. Niet alleen de kostbaar versierde meubels en het opgewone drinkgerei, maar ook de honden die onder de bedden liggen, zijn statussymbolen van de aristocratische élite die hier is weergegeven. Honden hield men voor de jacht, een élitaire vrijetijdsbesteding bij uitstek.

Aanzittende jongens

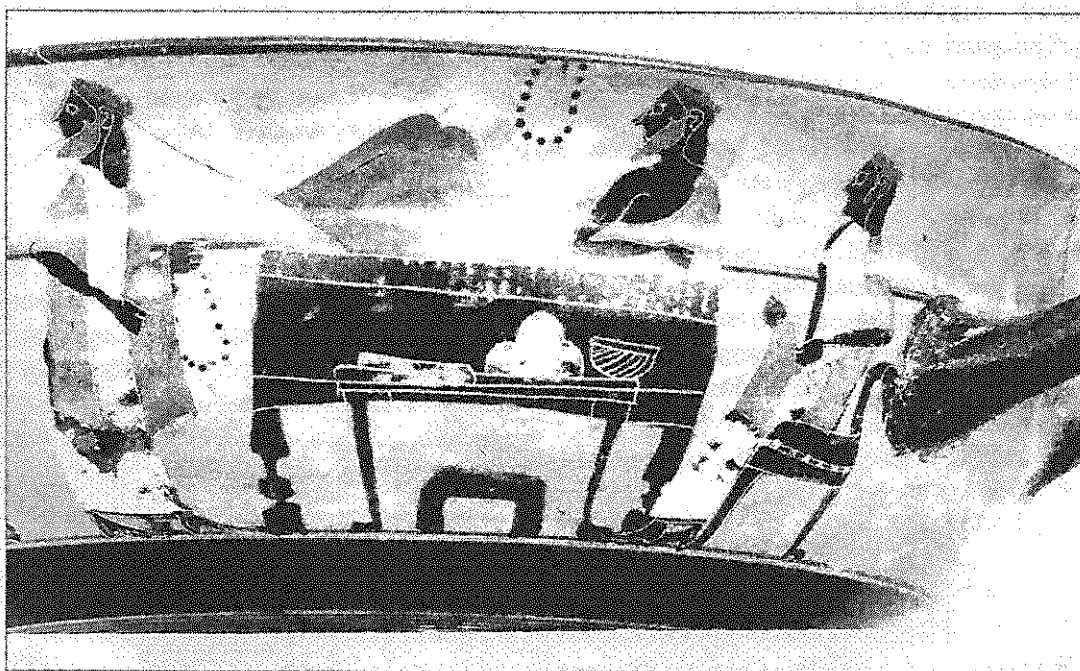
De beker met de symposion-scène op afbeelding 2 is opgegraven bij het dorpje Vourva in Attica, niet ver van Athene. Ook hier liggen mannen met meisjes aan en zijn de eettafels leeg. Geheel links krijgt een danser alle aandacht van de twee aanliggende symposiasten. In het midden staat een jongen klaar om een *kantharos* gevuld met wijn te overhandigen, rechts wordt op de *aulos* muziek gemaakt. De hond onder het bed lijkt aandachtig te luisteren, terwijl hij naar het kleine jongetje kijkt dat op een bankje aan het voeteneinde van het aanligbed zit. De jongen - keurig gekleed in een lange *chiton* - lijkt een toast van de aanliggende man te beantwoorden door zijn drink-bekertje hoog te houden. Deze drinkbeker is overigens van hetzelfde type (*kotylè*) als de beker waarop zichzelf geschilderd is. De aanwezigheid van het jongetje op het symposion is zeer uitzonderlijk.

Op een iets latere schaal (afb. 3) zien we ook een jongen die als een kleine volwassene op een stoel naast een aanligbed zit. In dit geval zit de jongen op een stoel met rugleuning; hij is iets groter dan het kereltje op afbeelding 2. Waarom mogen deze jongens aanzitten? Hiervoor is het nodig inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de Atheense jongen, van kind tot volwassene.

Afb. 2 Mannen en meisjes liggen aan; kleine jonge zit op bankje. Atheense kotylè; uit Yourva; ca. 575 v. Chr.

Afb. 3 Symposion, jongen zit op stoel; op tafel: metalen drinkkom, broodjes en lappen vlees.
Detail Siana schaal; ca. 560-550 v. Chr.

Van kind tot volwassene

Voordat een Atheense jongen uit de betere kringen de status van volwassene had bereikt, moest hij verschillende, afgebakende, levensfasen doorlopen hebben. Zijn kinderjaren zagen er als volgt uit: nadat hij ongeveer een jaar zuigeling was geweest, ging hij over naar de fase van *paidarion*: het kind dat kan lopen en

praten. Al heel vroeg kwamen kleine kinderen in aanraking met wijn. Op hun derde levensjaar mochten zij tijdens één van de oudste Dionysisch feesten in Athene (de *Anthesteria*) de wijn van de nieuwe oogst meeproeven uit hun eigen miniatuur-wijnkannetjes. Deze zogenaamde *choes* kregen ze speciaal bij deze gelegenheid. Hiermee waren de jongens 'kleuter áf'; zij werden *pais*, dwz. het kind

dat opgevoed moest worden. De opvoeding gebeurde binnen de beslotenheid van het vrouwenvertrek. Jongens verbleven daar tot hun zevende jaar, daarna mochten zij de straat op. Meisjes brachten hun hele jeugd door binnen de muren van het vrouwenvertrek. Wanneer de dochter de leeftijd van veertien jaar had bereikt en geslachtsrijp was, trouwde zij met een man die dikwijls twee keer zo oud was als zijzelf. Kuis en vrijwel niet op de hoogte van wat zich buiten de muren afspeelde, verliet zij het ouderlijk huis om vervolgens haar intrek te nemen in het huis van haar echtgenoot. Zij kwam vrijwel niet buiten, alleen onder begeleiding van haar echtgenoot, want: "fatsoenlijke vrouwen blijven thuis, de straat is voor zedelozen".

Niet alleen voor het Griekse meisje, maar ook voor de jongen was het veertiende levensjaar cruciaal, zij het om geheel verschillende redenen. Op deze leeftijd werd de Atheense jongen officieel tot de *phratría* toegelaten, dat wil zeggen tot de familie van alle manlijke leden die van één gemeenschappelijke stamvader afstamden. Dit vond plaats tijdens het *Apatouria*-feest, een echt familiefeest waarop de jongen als het ware ontgroend werd. Op de derde dag van het feest werd zijn haar afgeknipt volgens ritueel gebruik. Het markeerde de overgang naar de puberteit, de zogenaamde adolescentie, die formeel tot zijn achttiende duurde. Op deze leeftijd werd hij geacht volwassen te zijn; hij werd officieel ingeschreven als burger in de *deme* (de stad) van zijn familie. Hierdoor kreeg hij stemrecht.

Van z'n achttiende tot z'n twintigste moest hij onder dienst. Hij werd

zogenaamd *ephebe*, dwz. junior lid van de krijgsmacht. Dan pas verliet hij zijn ouderlijk huis, weg van familie en gelijken. In tegenstelling tot de Atheense meisjes werd de periode van puberteit tot sociale volwassenheid voor jongens op deze manier verlengd. Mannen trouwden pas rond hun dertigste.

De jongens, die op de symposia op afbeelding 2 en 3 mogen aanzitten, zijn waarschijnlijk aristocratische kinderen in de leeftijd van zeven tot veertien jaar. In het kader van hun opvoeding mogen zij al rondkijken naar wat zich afspeelt op het symposion en luisteren naar wat er gezegd wordt. Bovendien mogen ze ook al een beetje van de wijn proeven, getuige het kleine drinkbekertje dat de jongen op afbeeldingen 2 in zijn hand houdt.

Heren-symposia

Uit de vroegste afbeeldingen op de grote Atheense drinkschalen, die naar de eerste vindplaats Siana schalen genoemd worden, kunnen we afleiden dat de deelnemers oudere mannen zijn: de oude élite (afb. 4). Zij waren verenigd in een broederschap, de zogenaamde *hetaireia*. Het waren meestal deze aristocratische heren die de symposia organiseerden. Ze worden op afbeelding 4 geheel identiek volgens een vast model

Afb. 4 'Heren-symposion'; links verschijnt jongen.
Detail Siana schaal; ca. 575 v. Chr.

arm vrij om te eten of te drinken, steunend op de linker elleboog, één knie opgetrokken. Voor de aanligbedden staat een tafeltje met onaangetast eten: gelijke porties voor iedereen, een belangrijk aspect van de gemeenschappelijke maaltijd. Het eten bestaat niet uit culinaire hoogstandjes: wat broodjes of honingkoeken en twee lapjes vlees. De voetenbankjes maken het opstappen op de hoge aanligbedden gemakkelijker. Ook hier is de achterwand vol gehangen met symposion-attributen. Boven elk bed hangt een set bestaande uit een eetbord en een drinkhoorn, de twee belangrijkste symbolen van het symposion: eten en wijn drinken. Het lijkt erop dat iedere symposiast z'n eigen bord en drinkhoorn heeft. Ook er is soms een lier aan de muur opgehangen: hierop werd getokkeld om voordrachten en gedichten te begeleiden (zie artikel van Irene de Jong).

Jonge jongens

Kennelijk was het ook aan adolescenten - dus nog niet volwassen jongens (van 14 tot 18 jaar) - toegestaan om op het symposion aanwezig te zijn, zoals op afbeelding 4 is te zien (geheel links). Hij kondigt zijn aankomst weliswaar met een groetend gebaar aan, maar de heren zijn twee aan twee zo druk met elkaar in gesprek dat ze de jongen niet lijken op te merken. Het gaat hier naar mijn mening niet om een

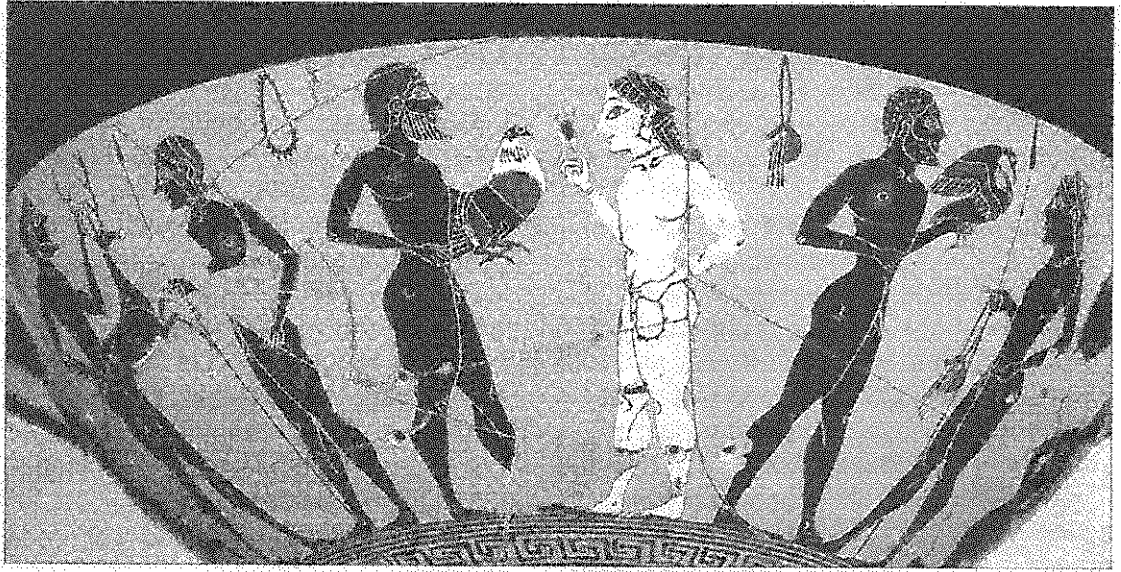
slaaf of bediende, zoals vaak wordt beweerd, maar om een adolescente jongen uit de hogere kringen die het herensymposion mag meemaken. In het kader van zijn élitaire opvoeding werd hij niet alleen geacht te luisteren naar de politieke gesprekken en de verhalen over heroïsche daden, maar ook moest hij gedienschtig de lege drinkschalen van de heren bijvullen en zonodig afspoelen in de keuken.

Na omstreeks 560 v. Chr. doet zich een interessante verandering voor in de iconografie van het symposion. De oudere mannen (met baard) liggen niet meer alleen op hun aanligbed, maar delen het met een jongen (zonder baard), zoals op afbeelding 5. Het aanliggen van de jongens was onderdeel van de initiatie in de ontwikkeling van adolescent naar volwassene. Aanliggen en stevig drinken waren volgens Aristoteles tekenen van volwassenheid (*Politeia* 7.15.9).

Ook wordt er gemengd gedanst: de jongens naakt, de mannen in korte pakjes. De krater die tijdens het drinkgelag centraal in de kamer staat, is hier opzij geschoven om meer ruimte voor het dansen te hebben. Rechts hangt een symposionkrans aan de muur. Daarnaast een omgekeerde (picknick)mand; soms nam men namelijk zijn eigen hapjes in zo'n mand mee naar het symposion. Het is duidelijk: iedere man heeft z'n eigen vriendje, om mee te praten, te drinken, te dansen en seksuele omgang te hebben.

Afb. 5 Mannen en jongens liggen aan en dansen samen. Siana schaal; ca. 560-550 v. Chr.

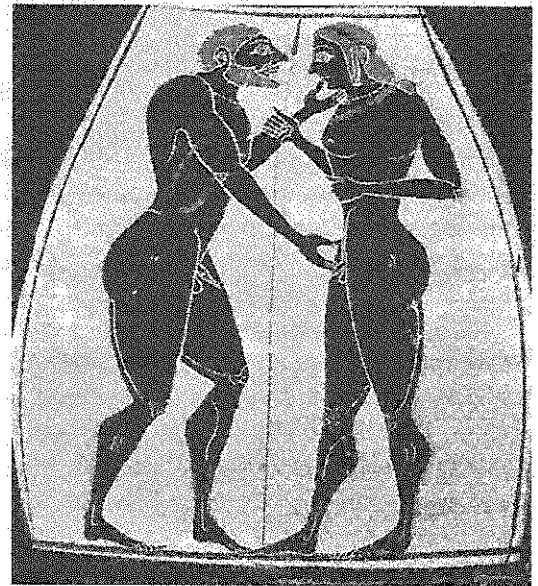

Afb. 6 Homo- en heteroseksuele verleiding; dieren worden als geschenk gegeven. Atheense drinkbeker; ca. 540 v. Chr.

Pederastie

Er is een duidelijke relatie tussen het Atheense symposion en pederastie, dus de omgang van een volwassen man met een jongen. Pederastie was onderdeel van het volwassen worden van de jongen; hij werd als lid opgenomen in de club van volwassen mannen.

Vanaf ongeveer 560 v. Chr. zien we op de vazen niet alleen voorstellingen waarop mannen samen met jongens aanliggen, maar ook scènes waarin oudere mannen proberen een knaap voor zich te winnen (afb. 6, links en rechts). Om hem te paaien bood hij de jongen een dier als geschenk aan: links een hertje, rechts een zwaan. Het interessante van de voorstelling op deze schaal van de bekende schilder Amasis is het feit dat niet alleen homo-erotische relaties worden aangegaan, maar men ook probeert een meisje voor zich te winnen door haar een kip te geven. Dat het meisje geheel naakt is afgebeeld, is zeer uitzonderlijk in deze tijd (ca. 540 v. Chr.). Men had overigens nog moeite met het weergeven van vrouwenborsten: eigenlijk heeft zij een mannenlichaam. Het feit dat zij een witte (vrouwen)huid heeft, geen mannelijk geslachtsdeel en sieraden in haar oor en om haar nek, maakt haar tot vrouw.

Afb. 7 Man probeert jongen te verleiden. Detail Atheense amfoor; ca. 550 v. Chr.

'Up-and-down gesture'

In de tweede helft van de zesde eeuw v. Chr. zijn in Athene de voorstellingen zeer populair, waarop een man toenadering zoekt tot een baardloze jongen, de ideale *kouros*. Terwijl hij met z'n ene hand de kin van de jongen aait, nadert de man tegelijkertijd met zijn andere hand het geslachtsdeel van de jongen (afbeelding 7): het 'up-and-down-gesture', zoals de oude

Beazley het netjes noemde. Op niet mis te verstane wijze worden de seksuele bedoelingen duidelijk gemaakt. Hoewel zulk pederastisch gedrag voor ons vandaag de dag een taboe is, was het verschil in leeftijd tussen de twee geliefden in het oude Athene een belangrijk punt, want hun homo-erotische relatie verschaftte niet alleen plezier aan de volwassen man, maar moet ook als een seksuele initiatie voor de jongen opgevat worden, een ervaring die hij als onderdeel van zijn opvoeding moest opdoen. De man was voor de opgroeiende Atheense jongen het rolmodel voor aristocratische idealen.

Meisjes van plezier

Zoals we al gezien hebben, worden halfnaakte, aanliggende meisjes al op één van de vroegst bekende symposionvoorstellingen afgebeeld (afbeelding 1). Op grote drinkschalen - die tussen 560 en 550 v. Chr. geschilderd zijn door de zogenaamde Malibu Schilder - staat steeds een groepje jongens, mannen en vrouwen in het midden tussen de aanligbedden (afbeelding 8). Het lijkt erop dat de vrouwen die op het symposion verschijnen, bijzonder hartelijk ontvangen worden door een jongen of een man. De vrouwen verwijzen naar de dingen die gaan gebeuren. Zij houden een feestkrans of een Dionysisch klimopblad (of beide) in de

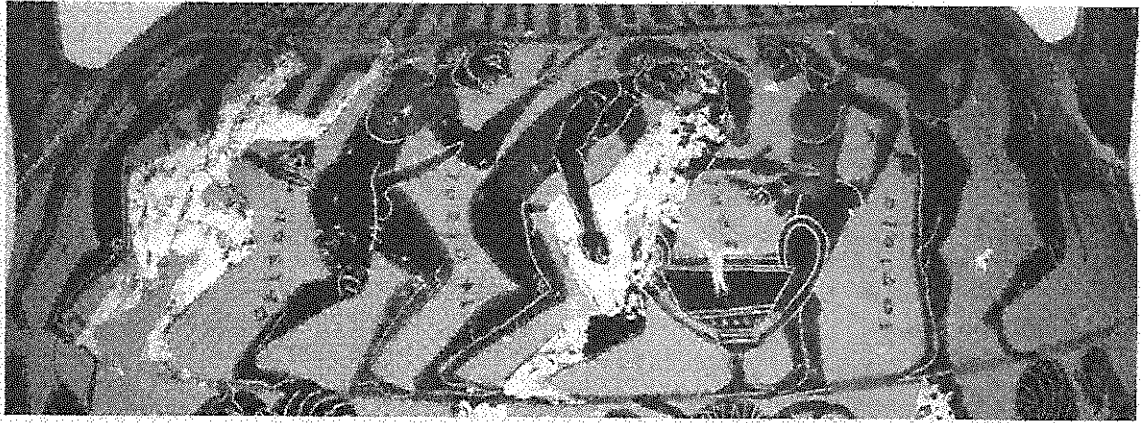
hand: ze zullen deelnemen aan het symposion. Het zijn de *hetairen* die de mannen én de jongens zullen vermaken en verwennen. Op afbeelding 8 zal het meisjes - nog netjes gekleed - de jongen die tegenover haar staat, inwijden in de geheimen van de hetero-erotiek; dit nog steeds in het kader van zijn opvoeding. Een tweede jongen verschijnt geheel rechts: vrolijk houdt hij zijn feestkrans omhoog en kijkt vol verwachting naar de *hetaire*.

Seksuele uitpattingen

Op de vroege Atheense drinkschalen worden seksuele uitpattingen nooit afgebeeld. Daar voor moeten we bij een speciaal soort wijnamfoor zijn dat in Athene uitsluitend voor de Etruskische markt is gemaakt. Op deze zogenaamde 'Tyrrheense' amforen worden niet alleen 'heftige' scènes met moord en doodslag, maar ook erotische handelingen van symposiasten onomwonden afgebeeld. Interessant is dat op de amfoor op afbeelding 9 (afkomstig uit Vulci) rechts niet een *krater* staat, maar een grote *kantharos*, een inheems Etruskische vorm (zie het volgende artikel van Marijke Gnade). Het meisje probeert zich angstvallig staande te houden door zich aan het handvat vast te houden. De masturberende jongen tracht zijn zaad in de grote *kantharos* te mikken.

Afb. 8 Meisje van plezier wordt door jongen verwelkomd. Siana schaal; ca. 565 v. Chr.

Afb. 9 Vrijpartij aan het eind van een symposion; meisje houdt zich angstvallig vast aan een grote kantharos. Tyrreense amfoor uit Vulci; ca. 560-555 v. Chr.

Tenslotte

Na afloop van het symposion -als de eerste zonnestralen verschijnen- lopen de mannen en jongens brallend en lallend in optocht, achter de *aulos*-speler aan, door de nauwe straatjes van Athene, op zoek naar een ander vrolijk symposion dat nog aan de gang was. Net zoals tegenwoordig nog groepen jongeren luid schreeuwend en zingend na het sluiten van een café op zoek gaan naar een andere café dat nog open is. Niets nieuws onder de zon!

Herman Brijder ✎

VRIENDEN SATRICUM OP PAD

Een bezoek aan Noviomagus en de tentoonstelling 'De Laatste Uren van Herculaneum' in Museum Het Valkhof

Het weer op zaterdag 17 maart: hartstikke koud, harde wind en somber. Nu zijn we gelukkig wel wat gewend met onze Satricum-uitjes. Twee jaar geleden zijn wij bijvoorbeeld volkomen verregend bij een archeologische stadswandeling in den Haag, die achteraf toch door iedereen heel leuk werd gevonden. En het jaar daarvoor was het in Leiden ook flink koud.

Welnu, toen wij om half elf bij Museum Het Valkhof in Nijmegen aankwamen stonden er al ruim twintig trouwe leden (de grootste opkomst tot nu toe!) kleumend op ons te wachten. Voor de hoofdingang stond al een hele lange rij mensen die, net als wij, op deze allerlaatste dag toch nog even de tentoonstelling 'De Laatste Uren van Herculaneum' wilden bezoeken.

Onder de altijd weer bezielende leiding van Marijke Gnade begonnen ons programma met een wandeling langs de Romeinse resten van Nijmegen oftewel 'Noviomagus'. Marijke vertelde vol overgave over alles wat we zagen en vooral ook over alles wat we niet meer zagen. Uit de zeer divers samengestelde groep Vrienden kwamen leuke, interessante aanvullingen Marijke's rondleiding op allerlei gebied. Zo kregen we bijzondere informatie over Romeinse inscripties, over de verschillen in de loop van de Waal door de tijd en nog veel meer. Na een grondig bezoek aan de burcht, was iedereen zo verkleumd door de koude wind dat we besloten een koffiestop in te lassen om op te warmen. Daar bleken meer mensen behoefte aan te hebben want alle café's waren vol. We kwamen uiteindelijk terecht midden in een bridge-toernooi in een Grieks restaurant met ons hoofd vol Romeinse wetenswaardigheden. Een bizarre ervaring, maar wel leuk. Opgewarmd hebben wij daarna de hele wandeling afgemaakt, en kwamen wij weer uit bij het Valkhof.

Na de lunch op naar het museum. We kregen een degelijke inleiding, die tot onze grote verrassing zeer enthousiast werd gegeven door een oud-Satricumganger: Ria Koning. Daarna de zeer donkere, maar prachtige tentoonstelling in. Ondanks de drukte en het donker was iedereen zeer onder de indruk. Er waren prachtige stukken te zien en het geheel was zeer indrukwekkend. Af en toe troffen wij elkaar bij de leestafel en wisselden we uit wat het mooiste was, en wat de ander toch echt moest zien, waarna menigeen weer even terugging naar binnen om nog een keer te kijken.

Al met al weer een zeer geslaagd Satricum-uitje!

Elvire Vesseur ←
secretaris

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

Het jaar 2007 was voor de Vereniging Vrienden van Satricum een feestelijk jaar: de Nederlandse opgraving in Satricum vierde haar 30-jarig jubileum. Uiteraard heeft de Vereniging dit heugelijke feit niet onopgemerkt gelaten: het thema van de Satricum-dag was 'Het symposion', de lunch werd in een muzikaal jasje gestoken en de Vereniging organiseerde in het voorjaar een bijzondere excursie naar de tentoonstelling 'De laatste uren van Herculaneum' in Museum het Valkhof in Nijmegen. Een verslag van dit geslaagde uitje treft u elders in deze Nieuwsbrief. Ter gelegenheid van het jubileum werd in Italië, Le Ferriere, een overzichtstentoonstelling georganiseerd over de opgravingen van de Nederlanders in de afgelopen dertig jaar. Hoewel de datum van een definitieve opening van de tentoonstelling nog op zich laat wachten, is op 24 oktober jl. de catalogus reeds officieel gepresenteerd op de Nederlandse Ambassade in Rome.

De komende Satricum-dag wordt georganiseerd op zaterdag 2 februari 2008, een weekje later dan gebruikelijk. De sprekers dr. Demetrius Waarsenburg, prof. dr. Emily Hemelrijk, dr. Carol van Driel zullen hun voordrachten wijden aan 'De onzichtbare vrouw'. 'Onze' Marijke Gnade houdt een lezing over de perikelen rond de voorbereidingen van de Satricum-jubileumtentoonstelling. Uiteraard zal zij ook verslag doen van de resultaten van de opgraving van de afgelopen zomer.

Verder is tijdens de laatste Algemene Ledenvergadering besloten dat een echtpaar voortaan eenmaal lidmaatschap betaalt. Voor de toegang tot de lezingen van de Satricum-dag betaalt één van beiden de introductieprij van € 7.

Marijke Gnade is u allen bekend als de opgravingsleider van het Satricum-project van de Universiteit van Amsterdam. Vanwege haar tomeloze inzet en buitengewone kennis, het grote belang van haar onderzoek voor de archeologie van Centraal Italië heeft de Universiteit besloten haar per 1 september 2007 te benoemen tot bijzonder hoogleraar Archeologie van de pre-Romeinse culturen in centraal Italië. Binnenkort zal Marijke haar inaugurele redevoering houden, waarmee haar benoeming officieel is. Proficiat Marijke!

OVER DE AUTEURS

Herman Brijder is emeritus hoogleraar Klassieke archeologie en Kunstgeschiedenis van de Oudheid aan de Universiteit van Amsterdam.

Irene de Jong is hoogleraar Klassiek Griekse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam.

Dé Steures is leraar klassieke talen in Lisse. Hij is sinds 1980 verbonden als medewerker, auteur en tekenaar aan het Satricum-project.

Anne Versloot is klassiek archeoloog en werkzaam als gastonderzoeker op het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam en als freelance journaliste voor o.a. Vrij Nederland.